

DU SKALL BLI MILJONÄR!

DEN INKLUDERANDE MERITOKRATIN
SOM BÄRANDE BORGERLIG IDÉ

Johnny Munkhammar

www.timbro.se/innehall/?isbn=9175668079&flik=4

FEBRUARI 2011

TIMBRO

Johnny Munkhammar är riksdagsledamot (M), företagare och författare till flera böcker om samhällsförändring. Han har arbetat med flera tankesmedjor och varit rådgivare om reformer internationellt. Han syns ofta i debatt och media.

<<http://www.munkhammar.org>>

© Författaren och Timbro 2011

ISBN 91-7566-807-9

www.timbro.se

info@timbro.se

<www.timbro.se/innehall/?isbn=9175668079&flik=4>

Innehåll

Förord.....	5
Inledning.....	7
1 Social rörlighet – vad, var och varför?.....	11
2 Hinder och möjligheter.....	21
3 Den inkluderande meritokratin.....	27
Referenser	29

Förord

Kring millennieskiftet dök ett nytt modeord upp i affärspressen: Storytelling. Några år senare hakade universiteten på och Corporate Storytelling dök upp i kursutbudet. Det ständiga svenska flaggskeppet Ikea lyftes fram som ett exempel på vad man kan åstadkomma med en genomtänkt berättelse, inte bara om enskilda produkter som bokhyllan Billy, utan om hela företaget.

Storytelling må ha blivit ett modeord, men företeelsen är förstås inte ett dugg ny. Inte heller är det något unikt för företagsvärlden. Individer, familjer, organisationer, företag, länder, partier – alla har en historia att berätta som skapar sammanhang och ger stadga. En del arbetar mycket medvetet med sin berättelse, andra nöjer sig med att konstatera i efterhand att den finns.

Arbetarrörelsen har varit både medveten och framgångsrik i att väva in sin historieskrivning i den allmänna svenska berättelsen. Motsvarande medvetenhet har inte alltid funnits inom det som i dag utgör borgerligheten, och de berättelser som presenterats har inte varit lika framgångsrika.

Det vore också naivt att tro att det finns *en* borgerlig berättelse som enkelt låter sig definieras. Däremot finns det behov av borgerliga berättelser. Partier, personer, organisationer och rörelser som vill vara relevanta i svensk politik under det kommande århundradet behöver ta ut en kompassriktning som ger vägledning, inte bara bland dagens väl utmärkta skatteskar och försäkringsöar utan även vid färd på morgondagens okända vatten.

Johnny Munkhammar knyter an till en etablerad svensk tradition när han argumenterar för social rörlighet som ett bärande element i den borgerliga berättelsen. Privilegiesamhället får ge vika för den inkluderande meritokratin. I botten finns ett starkt jämlikhetspatos, men med andra förtecken än den likhetsnorm som präglar samhällsdebatten.

Med sin essä stimulerar Johnny Munkhammar till fortsatt diskussion om vad som utgör bärande element i en borgerlig berättelse. Denna skrift ingår därför naturligt i Timbros arbete om Borgerlighetens framtid.

Stockholm den 11 februari 2011

Håkan Tribell

Chef Timbro Idé

Inledning

En som lyckas mot alla odds. En fattig som blir miljonär. En arbetare som blir chef. En kvinna som blir finansminister. En invandrare som blir stor förebild. Vi imponeras och fascineras ständigt av bilderna av social rörlighet. Film, böcker och musik handlar återkommande om personer som utvecklar sitt liv efter egen förmåga. Inte sällan står någon byråkrat, någon grinig gammal släkting eller representant för överheten i vägen – men misslyckas. Men det är inte bara en vanlig bild eller stark värdering utan också en samhällsfråga. Många av våra enskilda möjligheter avgörs av det omgivande samhället.

Den sociala ordningen i de flesta samhällen har byggt på strikta strukturer där den enskilde skulle anpassa sig. Det välkända indiska kastsystemet, där det var tydligt uttalat att man skulle förbli i den samhällsklass där man föddes, är bara ett tydligt exempel. De medeltida europeiska samhällena innehöll få möjligheter för den enskilde att utvecklas efter eget huvud. Född adelsman förblev adelsman. Född egendomslös förblev det. Själva idén att det skulle vara på ett annat sätt var inte vanlig. Så har vi i språket än i dag gamla uttryck för att man ska, liksom skomakaren, "bli vid sin läst".

Med upplysningstiden utvecklades idén att alla människor är varandras jämlike. I dess spår följde borgerliga revolutioner, men samhällena anpassades långsamt. Med den tidiga kapitalismen bröts många formella hinder för ekonomisk aktivitet. Voltaire påpekade att där ekonomin var som friast var människor som mest jämlika: "Gå in på börsen i London, en plats som är mera respektabel än många kungliga hov, och där kommer du att se representanter för alla nationer samlade för mänsklighetens bästa. Där behandlar juden, muhammedanen och den kristne varandra som vore de av samma religion ..."¹

USA grundades, som det första samhället, i hög grad på upplysningstidens idéer om människors jämlikhet och byggde på en rad friheter – och begränsningar – för staten.² I en av de första meningarna i *Declaration of Independence* garanteras alla medborgare "Life, liberty and the pursuit of happiness".³ Även i de europeiska samhällena infördes politiska och ekonomiska friheter. Formella privilegier ersattes av näringsfrihet och demokrati, som bygger på lika rättigheter och den enskildes möjlighet att ta chansen. Allmän skola ger formellt alla medborgare verktyg att bygga sin egen tillvaro.

Likväl finns det fortfarande många tecken på att den enskildes möjligheter att utveckla sitt liv efter egna förmågor och drömmar har en rad begränsningar. Själv växte jag upp i Visby, en mindre stad utan tradition av vare sig akademi eller entreprenörskap. Jag minns kamrater från skolan med stora

¹ Voltaire (1986).

² Det finns anledning till kritik mot hur USA i dag ger sina medborgare möjlighet att leva upp till den amerikanska drömmen; flera studier har pekat på en minskande social rörlighet.

³ Läs hela texten på <<http://www.ushistory.org/declaration/document/>>.

talanger, exempelvis i matematik, men som aldrig kom att utnyttjas i yrkesvalet, för att de i stället gick i föräldrarnas fotspår. Det är inget fel att göra samma sak som sina föräldrar, men det är synd om det blir så för att man inte känner till andra möjligheter eller att de upplevs som ouppnåeliga. I min släkt var jag den förste att gå på universitet, vilket inte motarbetades, men möttes med skepsis.

Samtidigt kan var och en av oss säkert nämna egna exempel på hur mycket samhället har utvecklats. Min mormor, med stor begåvning, förbjöds uttryckligen att gå i skolan längre än vad som var absolut nödvändigt. Sådant sker rimligen mer sällan i dag. Jag var med när hennes pappa, då 89 år, för första gången följde med till fastlandet. Den som tror det är ett gotländskt fenomen misstar sig. En annan släkting på min frus sida besökte Stockholm första gången för tio år sedan, när han fyllde 60 år. Den geografiska rörligheten påverkar också den sociala. Den som inte har kunnat påverka sin situation på plats har i allt högre grad kunnat "rösta med fötterna" och flytta. Nu kan man också söka sig till studier och arbete efter egen förmåga på fler platser än förr. Hemorten har i det avseendet alltmer kommit att bli hela Europa, snarare än det egna landet eller landskapet.

Ett socialt statistiskt samhälle har många sidor. Den centrala är att människor hindras från att utvecklas och ägna sig åt det de vill och har fallenhet för. Hindren kan naturligtvis vara av såväl formell karaktär som mer informell – inte minst normer. Den i Sverige fortfarande förekommande idén att "du ska inte tro att du är något", portalparagrafen i Jantelagen, är en klart begränsande norm.⁴ Men mellan de formella och informella strukturerna finns också mellanting; formella system som inte erbjuder hinder utan bara visst motstånd. Till exempel att utbildning inte lönar sig särskilt väl eller att det är svårt att driva företag i en viss bransch.

Vi talar ofta om de begränsningar som kan gälla för särskilda grupper. Invandrare har svårt att komma in i samhället. Unga har svårt att komma in på arbetsmarknaden. Kvinnor har svårt att få samma karriärmöjligheter och lön som män. Homosexuella har levt med restriktioner i frågor om familj och relation. Att män utsätts för mest brott, jobbar mest, avlider tidigast och har mindre rätt till sina barn har möjligen inte diskuterats lika mycket – men också för den gruppen finns begränsningar. De flesta enskilda individer tillhör flera av dessa grupper, och de individuella förutsättningarna att utvecklas som man vill formas av dessa olika gruppstillhörigheter.

För samhället som helhet har en statisk social struktur också stora effekter. Ju färre personer som får ägna sig åt det de verkligen vill och har mest läggning för, desto färre kommer att ha möjlighet att göra sitt bästa. Och omvänt; ju fler som får göra det de vill, desto fler kommer att vara riktigt produktiva. Till detta kommer den kanske allra viktigaste aspekten, att ett samhälle som är öppet för allas goda sidor, förmågor och viljor också blir inkluderande. Ifall man inte måste passa in i en mall – sina föräldrars eller någon annan – blir det lättare att komma till sin rätt, på det sätt man har förutsättningar för. Meritokrati minimerar utanförskapet.

Parallellt med kritiken mot det statiska samhällets strukturer har också rörligheten haft sina motståndare. En självklar motståndare var naturligtvis den gamla överheten, som försvarade sina privilegier. Uttrycket "uppkomling" handlar ju om en person som kommer från en enklare bakgrund men som har tagit sig fram på egna meriter. Av den gamla överheten ansågs det då inte lika fint att

⁴ Hela Jantelagen finns på <<http://www.ne.se/lang/jantelagen>>.

ha tjänat pengar på eget företagande eller arbete, utan det var bara fint att ha pengar utan att ha gjort något för dem. I dagens debatt torde väl den vanligaste kritiken vara att den som lyckas kan – ve och fasa – bli ”rik”. Det talas ofta om att ”klyftorna ökar” och att det finns för många som är för rika.

De som uttrycker denna kritik beskriver gärna samhället som statiskt, att några är rika och några fattiga. Men samhället är dynamiskt, de som lyckas kommer ofta från enkla förhållanden. Ju mer dynamiskt samhället är, desto större är den enskildes möjligheter – och det påverkar hur vi ser på skillnader. Ifall det finns skillnader i inkomst och man inte kan påverka dessa – att den som föds fattig förblir det – kommer de flesta att ogilla sådana skillnader. Men när alla känner att vem som helst kan nå vilken nivå som helst blir synen på skillnader mer positiv.⁵ Ifall man får höga inkomster är de då en följd av egna insatser utifrån egen förmåga, och det är rättvist. De flesta accepterar som bekant om idrottsmän och -kvinnor får bra betalt, för det följer uppenbart av deras egna insatser. Sport är för övrigt just präglad av meritokrati, där prestationer belönas oavsett bakgrund i övrigt. Alla föds inte med samma idrottsliga förutsättningar, men den som har bäst bollsinn och kämpar hårdast kommer vara attraktiv för toppklubbarna, oavsett efternamn.

Om man ser själva skillnaden som något opåverkligt, som följer av exempelvis arv, kan följden bli en vilja att kämpa mot den. Således har inte sällan politiken aktivt inriktats på att bekämpa rikedom lika väl som fattigdom. Men om rikedomen skulle vara intjänad av en person med talang som har arbetat hårt för den – är det då rättvist att bekämpa den? Bismarck ska ha sagt att historiens trappor ekar av träskor som går uppåt och lackskor som går nedåt. I ett samhälle av rörlighet och meritokrati finns inga garantier, utan de som börjar med goda villkor kan också se dem skingras. I ett samhälle där framgång bygger på förmåga, talang, kompetens, kunskap, arbete och risktagande kommer inga stekta sparvar flygande.

Jag är en stark anhängare av meritokrati – att man får det man förtjänar. I en diktatur nås framgång av dem som löper med förtryckarna, av dem som anpassar sig. I ett laglöst samhälle nås framgång av de mest samvetslösa gangstrarna. I ett centralstyrt planekonomiskt samhälle nås framgång av starka särintressen och deras lobbyister. Bara i ett fritt samhälle, där alla vägar står öppna och alla får verktyg att utvecklas, avgörs framgången av den egna förmågan. Där blir rikedom i hög grad ett mått på hur mycket man har gjort för andra och för samhället som helhet. Dit når man inte genom att ta pengar från en och ge till en annan, utan genom att riva hinder för var och en att bli – som det heter – sin egen lyckas smed.

Frågan är hur det står till med graden av social rörlighet i Sverige – är den stor eller liten? Hur ser det ut jämfört med andra länder? Hur ser vi på social rörlighet? Vilka hinder finns i dag och hur skulle de kunna övervinnas? Vad kan vi vinna på att öka den sociala rörligheten – och varför bör denna idé vara en bärande del av det borgerliga framtidsalternativet?

⁵ Fischer2009).

1 Social rörlighet – vad, var och varför?

Individens byte av position mellan sociala skikt. Främst brukar rörlighet från uppväxtfamiljens position till den i vuxen ålder avses. Mått på social rörlighet kan vara andelen i en befolkning som varit rörlig eller sambandet mellan föräldrars och barns positioner, varvid ett starkt samband visar låg rörlighet.

Nationalencyklopedin om social rörlighet

Frågan om social rörlighet blir alltmer aktuell. The Economist hade i slutet av januari 2011 "The rich and the rest" som tema.⁶ Tidskriften pekar på att allt fler av världens ledare lyfter fram frågan om ojämlikhet i inkomst som ett stort problem, trots att inkomsterna globalt blir allt jämnare fördelade. Den intensivare diskussionen är en effekt av finanskrisen, som har skapat arbetslöshet – vilket otvivelaktigt minskar utvecklingsmöjligheterna för den drabbade – och av de neddragningar av offentliga utgifter många länder måste genomgå, som försämrar villkoren för vissa grupper. I Sverige larmas regelbundet om "ökade klyftor", vilket ofta lyfts fram av oppositionen.

Själva idén att vi kan och bör påverka vårt eget livs utveckling formades av Aristoteles. I många språk är ordet för "tur" detsamma som för ordet "lycka", men med tiden utvecklades idén att lyckan kan uppnås med aktivt handlande, inte bara tur. Mot denna idéströmning har det funnits många med motsatt uppfattning, från dem som anser att det inte kan bli något vettigt av oss förrän efter jordelivet, till dem som sätter kollektiva mål över de individuella. I dag är det väl belagt i många studier att viktiga faktorer för vårt välbefinnande är friheten att styra vårt eget liv, att ha valfrihet och kontroll. Vi har också en stark drivkraft att förverkliga idéer, arbeta med projekt och ge oss i kast med nya utmaningar. Företagare är – trots allt ansvar, stress, arbete och svårigheter med bokföring, leverantörer och rekrytering – mycket lyckliga. En studie av ett äldreboende visade stora förbättringar av välbefinnande och hälsa på det våningsplan där valfriheten utsträcktes mer. I inga samhällen har människor varit så olyckliga som i de kommunistiska där all frihet och allt ansvar uttraderades, eller i de laglösa, där det inte finns kontroll. Idéhistorikern Johan Norberg understryker i sin bok om lycka att "lyckan inte är en plats, lycka är ett sätt att resa".⁷ I en studie av 52 länder mellan 1981 och 2007 ökade lyckan i 45 länder, huvudsakligen tack vare ökad valfrihet, tillväxt, demokratisering och social tolerans.⁸

Ingen kan garanteras att få det man strävar efter – kanske har man inte valt rätt mål för sin strävan, kanske begår man ett misstag, kanske är konkurrensen för hård. Sådana hinder kan inte elimineras och det vore bisarrt att ens försöka. Men externt införda hinder som gör en satsning mer komplicerad eller dyr är något annat. I mitten av 1800-talet var Sverige ett av Europas fattigaste

⁶ The Economist, (2011).

⁷ Norberg (2009),.

⁸ Inglehart mfl. (2008).

länder och friheten för den enskilde att utvecklas var mycket liten. Då genomdrev finansminister Johan August Gripenstedt några av de reformer som kom att bli avgörande för vår välståndsutveckling. Näringsfrihet, fri rörlighet, fria finansmarknader och frihandel rev hinder och landets "slumrande krafter" väcktes.⁹ Den majoritet av människor som då levde på landsbygden och som hade levt likadana liv i generationer, med oförändrad standard, fick nya möjligheter i den nya industrin och i de växande städerna.

Jämlikhet finns i två varianter. Antingen vill man att alla ska ha goda och jämlika förutsättningar i utgångsläget, eller att alla får jämlikhet i utfallet. Det vill säga, antingen erbjuder man verktyg för att lyckas och håller alla dörrar öppna och sedan får utfallen bli olika – eller så tillåter man inte olikhet i utfallet utan utjämnar så att alla får det ungefär likadant oavsett vad de gör. Det är bara med jämlikt utgångsläge människor senare i livet både har frihet och ett ansvar för sina val. Häri ligger både en fundamental skillnad i synsätt och i samhällsform, och de är oförenliga så man kan inte ha båda samtidigt. Om alla får chansen att lyckas utifrån egna förutsättningar och når olika resultat är social rörlighet centralt. Men om staten utjämnar utfallet så alla får det likadant blir social rörlighet irrelevant. Vem strävar efter att utvecklas om man ändå får det likadant som alla andra?

Frågan om social rörlighet berör starka moraliska principer. Filmvärlden är fylld av historier om en person som kommer från ingenstans och som ändå lyckas. I Sverige har vi många litterära skildringar av upprorisk kamp mot klassamhället och dess orättvisor. Med en viss förenkling kan sägas att det ju också är i detta som den politiska vänstern hämtar större delen av sin energi och inspiration. Socialisterna påstår sig försvara de förtryckta eller fattiga, utlovar bättre villkor och tror sig vara ensamma om detta. Trots att Marx och Engels fann att den gryende kapitalismen hade skapat större rikedom än alla tidigare generationer sammantaget – och att den omstörtade gamla hierarkier – ansåg de att den grundläggande strukturen med en utsugande överhet bestod.¹⁰

Marx och Engels förutspådde 1848 för första gången kapitalismens död, vilket sedan dess har upprepats med ojämna mellanrum – nu senast i samband med finanskrisen. Men systemet med frihet för ekonomisk aktivitet för den enskilde har alltid överlevt och spritts vidare, nu till större delar av världen än någonsin. I västvärlden har vi nu inkomster per person som är ungefär 15 gånger högre än 1848 och i spåren av välståndsökningen har livslängd, spädbarnsdödlighet och hälsa kraftigt förbättrats.¹¹ Det är en välståndsökning som bygger just på den enskildes skaparkraft, att fler fick möjlighet att göra det de passade för, och som i sin tur ger fler möjligheter. I takt med spridningen av ekonomiska friheter i Sydostasien de senaste 25 åren har den extrema fattigdomen i världen sjunkit snabbare än någonsin förr, just för att fler fick chansen att ägna sig åt produktiv verksamhet.¹²

Vänsterns lösning på orättvisorna har framför allt varit att omfördela; att ta de rikas pengar och ge till alla andra. Låt oss bortse från att den idén per definition inte är skapande, att den inte leder till

⁹ Ohlsson (2007).

¹⁰ Marx & Friedrich (1848)..

¹¹ Mer statistik: <<http://www.theworldeconomy.org/>>.

¹² Världsbanken, WDI Online. <<http://data.worldbank.org/>>

högre välstånd totalt och att om den politiken hade fått genomslag fullt ut hade vi fortfarande levt på den välståndsnivå som de hade 1848. Ta en närmare titt på själva idén. Den utgår från att samhällets struktur ska bestå, att överheterna med dess privilegier ska vara kvar, men staten ska gripa in och utjämna skillnaderna. Den verkligt radikala idén att riva privilegierna och låta allt vara upp till den enskilde har ibland funnits även inom vänstern, men den har inte kommit att dominera. SSU hade för mycket länge sedan en affisch med en springpojke som blickar mot några studenter och texten "Begåvad men fattig – ge honom lika chans". Hur ofta hör vi dagens vänster tala om friheten att utvecklas och bli något jämfört med hur ofta de talar om att "bekämpa klyftor"?

Hatet mot det gamla klassamhällets begränsningar har ofta varit starkt – i Sverige och övriga Europa. Rivningen av stora delar av centrala Stockholm drevs inte minst av intensiv motvilja mot såväl de enkla träkåkar som de palats som jämnades med marken. Som bekant var avsikten att riva och försöka glömma det gamla, men rivandet av Östermalm, Vasastan och Gamla stan stoppades i sista stund. I dess ställe skulle miljonprogrammen – lika för alla – komma. Makarna Myrdal ansåg att lösningen på de ojämlika möjligheterna var likformighet, ned till reglering av antalet bestick i lådorna, i stället för att acceptera olikhet så länge alla hade samma möjligheter. Varför inte låta palatsen vara kvar men se till att de kunde bebos av arbetarklassens barn?

Kommunistiska diktaturer påstod sig ersätta de gamla privilegierade styrande klasserna, som hade ärvt sin makt, med folkrepubliker av olika slag. I praktiken ersattes bara en överhet av en annan och förtrycket skärptes och blev totalitärt. I dessa länder ville också regimerna gärna utradera det gamla, ofta genom ambitionen att skapa en "ny människa". Människor levde efter fel normer och regler och det räckte inte att ändra lagar utan de styrande skulle ändra på människan, ansågs det. Den idén står naturligtvis i stark kontrast till idén att all offentlig makt utgår från folket. Men den finns fortfarande i våra aktuella debatter – hur vi fördelar uppgifter inom familjen, hur vi konsumerar, hur vi reser. Ska verkligen politiker använda statens makt för att ändra på medborgarna med deras egna pengar – eller ska man låta alla utvecklas som de vill?

Social rörlighet handlar inte bara om pengar. Denna rapport heter "Du ska bli miljonär!" för att anknyta till Imperiets låt "Du ska va' president", vilket påminner om 1970-talets radikala syn på enskildas möjligheter. Men sociala förflyttningar handlar naturligtvis om mycket mer än ekonomiska mål. Att studera på universitet utan sådan tidigare anknytning är ett stort miljöombyte. Människor i olika sociala miljöer har olika normer, olika intressen, olika kläder, olika samtalsämnen. Vad som driver den enskilde att vilja byta och utvecklas kan vara många olika saker: Förverkligandet av en idé, längtan till en annan andlig miljö, jakt på status, törst efter kunskap eller nyfikenhet på det annorlunda. Men pengar har betydelse. Inte mynten och sedlarna i sig, utan för att de ger resurser att förverkliga andra mål. Påståendet att det är fult att tjäna pengar riskerar att bromsa mångas strävan framåt.

Ett sätt att mäta social rörlighet är att studera människors egen uppfattning om sina egna möjligheter. År 2007 mätte EU-kommissionen i opinionsmätningen Eurobarometer vilka faktorer dåvarande EU:s medborgare (i 25 länder) ansåg var de viktigaste för att avancera i livet. Sett till hela EU kom god utbildning högst, därefter att arbeta hårt. Det tyder onekligen på att man anser att det finns möjligheter inom räckhåll. I Sverige ansåg dock fler än 50 procent att "känna rätt personer" var

en av de två viktigaste faktorerna, vilket var den högsta andelen bland EU-länderna.¹³ Och vilka personer man känner är ju bara till del något man avgör själv, i vart fall i unga år. Det är lättare som ung att ha rätt kontakter om pappa har dem än om man själv måste bygga upp dem. Detta skulle tyda på en viss resignation, att man inte själv i så hög grad ansåg sig kunna påverka sin situation med exempelvis utbildning eller arbete.

Ett vanligt mått på en del av den sociala rörligheten brukar vara den så kallade sociala snedrekryteringen till högre utbildning – att barn till akademiker går akademiska utbildningar i betydligt högre grad. Den har minskat i många länder i västvärlden under lång tid, även i Sverige fram till 1970, men finns fortfarande kvar. En genomgång fann att det var fem gånger vanligare bland akademikerbarn än icke dito att studera vidare.¹⁴ Detta trots att högre utbildning står öppen för alla, trots en utbyggnad av antal platser, trots en större regional etablering av lärosäten. Det är naturligtvis inte självklart att en högre utbildning är det alla ska ha – det avgör var och en – men inget säger att den individuella fallenheten skulle variera starkt beroende på föräldrar. Självklart kommer föräldrar alltid att påverka, men dörrarna får inte upplevas som stängda för vissa grupper.

En annan indikator på rörlighet är arbetsmarknaden. Varje år byter en halv miljon människor jobb. Det finns en rörlighet, även om den är ännu större i exempelvis Danmark, men det finns också många människor som har jobb som de inte vill ha. Enligt en rapport från Svenskt Näringsliv vantrivs cirka 350 000 personer på jobbet, antingen på grund av kollegorna eller arbetsuppgifterna. Två av tio säger sig vara i någon mån mobbade eller utfrysta. 14 procent av medarbetarna anses inte klara sina arbetsuppgifter.¹⁵ Internationella studier har talat om detta som "Economics of Prozac" – alltså att faktorer som bromsar rörlighet på arbetsmarknaden skapar så mycket lidande att efterfrågan på "lyckopiller" ökar. Detta påverkas av flera närings- och arbetsmarknadsfrågor. Och det är ett tydligt belägg för att det finns en begränsning av rörligheten som skapar problem för människor.

På senare år har det blivit alltmer populärt att betona att länder med små skillnader i inkomst också har större social rörlighet. På ett sätt är detta banalt; det är ju lätt att röra sig från ett inkomstkikt till ett annat om det skiljer mycket lite mellan dem. Men i hög grad bygger det på den omskrivna boken *Jämlikhetsanden*, som omfamnades av vänsterns skribenter och inte minst av Mona Sahlin, som i sin egen bok betonade dess slutsatser.¹⁶ Där påstås att länder med större inkomstskillnader har lägre förväntad livslängd, högre spädbarnsdödlighet, lägre utbildningsstandard, större antal mord och sämre hälsa – inte minst psykologisk. Allt kan förklaras av en enda variabel: Graden av jämlikhet i inkomst. Redan en sådan enkelhet borde få varje självständigt tänkande läsare att bli skeptisk.

Metodologin i boken har utsatts för tuff kritik. Hur kan man tro att den enda relevanta skillnaden mellan Sverige, i fred sedan snart 200 år, och konfliktdrabbade Israel är graden av skillnad i inkomst? Eller att det skulle vara den enda relevanta skillnaden mellan den homogena och hierarkiska Japan

¹³ EU-kommissionen (2007).

¹⁴ Ranehill (2002).

¹⁵ Lindgren (2009).

¹⁶ Wilkinson & Pickett (2010).

och det heterogena USA? Författarna påstår exempelvis att om Storbritannien höjde skatterna skulle tillitsnivån höjas, psykisk sjukdom halveras, tonårsfödslar minska och mordfrekvensen kraftigt sjunka. En genomgång visade att *Jämlikhetsandens* fakta var felaktiga på samtliga punkter. Storbritannien låg inte alls illa till, och dessutom finns inget belagt kausalt samband mellan inkomst och dessa effekter. Boken finner ibland goda resultat i länder med jämlika inkomster, men som kan bero på något helt annat. Det har författarna inte ens undersökt. Ibland har de helt enkelt bara valt ut de länder som de får fram "rätt" resultat av att undersöka.¹⁷ Med den typen av inlägg i debatten får vi inte bättre kunskap om samhället – eller om social rörlighet.

Ett avgörande misstag för den som studerar inkomstjämlighet och är kritisk till att skillnaderna har ökat något de senaste 25 åren är att skillnaderna just kan vara ett resultat av ökad personlig frihet och mångfald. I de länder där skillnaderna har ökat har inte skillnaderna över livet blivit större mellan människor men däremot har variationen under livet blivit det. I dag får vi inte jobb vid 20 års ålder och behåller det i 40 år innan vi går i pension, med en jämn inkomstutveckling däremellan. Vi studerar, jobbar, testar att starta företag, jobbar utomlands, tar sabbatsår, provar flera typer av jobb innan vi fastnar för något – och så vidare. Detta ger utslag som större skillnader i statistiken, men är ofta just en följd av att fler människor väljer friare och testar olika vägar i livet.

Hade de över livet bestående skillnaderna i inkomst ökat, så som det ibland påstås, skulle rimligen också konsumtionen skilja sig åt mer mellan människor. Men på det området minskar skillnaderna och vi konsumerar faktiskt mer jämlikt. Utöver inkomst och konsumtion är också tid en högt värderad tillgång för många – i dessa tider av tal om det så kallade livspusslet. Tid är en knapp och ojämnt fördelad resurs, där den fjärdedel som har lägst inkomst i Sverige faktiskt har cirka 800 timmar mer fritid per år än den fjärdedel som har högst inkomst. Det kan förklara en del av variationen i inkomst – fler kanske kan tänka sig att ta pauser med lägre inkomst och mer tid med familjen ibland.¹⁸

Problemet är inte inkomstskillnader som sådana utan snarare när människor blir låsta i en annan situation än de önskar. Ett av de mest frihetsberövande tillstånden i västvärlden, som begränsar den sociala rörligheten, är att ofrivilligt hamna i arbetslöshet en längre tid. Enligt en studie av 22 länder som har sänkt offentliga utgifter tydligt och liberaliserat arbetsmarknaden framgick att ju mer ambitiösa reformerna var, desto mer ökade sysselsättning och tillväxt.¹⁹ Fler som var låsta i arbetslöshet kunde komma in i arbete tack vare reformerna. Skillnaderna i inkomst ökade i vissa fall, i andra inte – men det viktiga var att fler fick möjlighet att utvecklas genom arbete igen. Det är viktigare att alla får vara med och får en chans att försörja sig än att vi bekämpar inkomstskillnader.

I det årliga *Index of Economic Freedom* från Heritage Foundation och Wall Street Journal analyseras cirka 180 länder utifrån tio breda kriterier på ekonomisk frihet.²⁰ Det handlar om hur lätt det är att starta företag, handla med utlandet, investera, fatta egna ekonomiska beslut, planera för framtiden

¹⁷ Snowden (2010).

¹⁸ Wallen & Fölster (2009).

¹⁹ Schuknecht & Tanzi (2005).

²⁰ Heritage Foundation/Wall Street Journal (2010)

med mera. Det främsta sambandet är att ett land som har högre total ekonomisk frihet tenderar att vara rikare och ha lägre arbetslöshet än länder med lägre grad av ekonomisk frihet. Men det visar sig också att ekonomisk frihet ger en lägre grad av sociala konflikter och högre upplevt välbefinnande. Tillväxt, jobb, fred och välbefinnande är goda effekter på ett samhälle, som naturligtvis också främjar rörligheten. Detta anknyter återigen till att det var med liberaliseringar Sveriges välståndsresa började, som öppnade dittills oanade utvecklingsmöjligheter för enskilda.

Mellan ett lands grad av ekonomisk frihet och placering i ett annat index, nämligen *Prosperity Index* från Legatum Institute, finns också ett starkt samband.²¹ Där undersöks faktorer som socialt kapital och personlig frihet, båda av relevans för den som studerar människors möjligheter. Länder som ligger högt i båda dessa index är Nya Zeeland, Danmark, Australien, Kanada, USA, Sverige, Storbritannien och Nederländerna. I dessa länder råder mycket hög personlig frihet och social tolerans, vilket ger den enskilde utrymme, och främjar den ekonomiska utvecklingen.

Den geografiska rörligheten är kopplad till den sociala. Förr statsministern Göran Persson har målande beskrivit den frihetskänsla hans familj kände när den äntligen fick råd med en egen bil. Geografisk rörlighet kan handla om att skaffa ett jobb på en annan ort eller i ett annat land, som de 80 000 svenskar som arbetar i Norge väl känner till. Det kan också handla om studier – eller om turism. Tillväxt, ny teknik och den konkurrens som har skapat lågprisflyget ger oss möjlighet att föra in upplevelser i våra liv som våra föräldrar på sin höjd drömde om. Den genomsnittliga europén lägger 11 procent av sin inkomst på resor, och ökningen av resandet för öst- och centraleuropéerna efter befrielsen har naturligtvis varit enorm. Över 200 miljoner människor från BRIC-länderna (Kina, Indien, Brasilien och Ryssland) besöker Europa varje år.²² En växande del av resandet och mobiliteten är relaterad till hälsa och vård, vilket kortar köer, minskar kostnader och skapar nya näringar.²³

Samhällsekonomin och näringslivets organisation har också förändrats kraftigt i västvärlden de senaste decennierna. I Sverige var bruksorterna länge dominerande och bruket täckte inte bara in arbete och inkomst utan också sociala frågor, boende och familj. Alla på orten var anställda på bruket, inklusive prästen. Självklart lämnade detta en begränsad valfrihet för ortens unga i valet av karriär och liv. Under den epok då de flesta svenskar arbetade i tillverkningsindustrin dominerades landet av ett antal storföretag och väldigt många människor kunde definiera sig som industriarbetare. Inkomsterna var väldigt mycket högre än på bruksortstiden och frihetsgraderna likaså, men de var små jämfört med i dag. Numera arbetar få i tillverkningsindustri och många som gör det ägnar sig likväl åt avancerad tjänsteproduktion. Cirka 75 procent av svenskarna arbetar med att producera tjänster, varav de största branscherna är fastighetsbolag, företagstjänster, parti- och detaljhandel, transport, kommunikation, kredit- och försäkringsbolag, samt utbildnings- och hälsotjänster.²⁴ Inget enskilt företag dominerar, även de största har en hård kärna av funktioner kvar

²¹ Legatum Institute (2010).

²² Rankka, Ydstedt, & Johansson (2009).

²³ Munkhammar (2010a)

²⁴ Ekonomifakta (2010).

och köper in tjänster från andra företag. Antalet småföretag är nära en miljon. Det är en mångfacetterad och specialiserad arbetsmarknad som ger stora valmöjligheter.

I bästsäljaren *The world is flat* lyfter Thomas Friedman fram ett antal faktorer, framför allt teknologiska, som har skapat helt nya möjligheter runtom i världen. Han pekar på Berlinmurens fall som avgörande, men uppehåller sig sedan vid internet, mobiltelefoner och inte minst företags nya sätt att organisera med bland annat outsourcing som central del. I dag har fler indier tillgång till mobiltelefon än till toalett. Det säger något om prioriteringen av sådant som kan skapa möjligheter till utveckling. Världen har blivit plattare på så sätt att startsträckan för att komma igång med ekonomisk aktivitet har kortats – nu är den bara en uppkoppling bort.²⁵ Detta sker naturligtvis också inom våra västliga samhällen, där de allra flesta nu har internet och mobiltelefon. Unga kan övertrumfa sina lärare, skaffa bred kunskap, komma in i nätverk, skaffa förebilder och få inspiration.

Enligt den första *Global wealth report* från Crédit Suisse finns det i dag fler än 24 miljoner personer i världen med nettotillgångar som överstiger en miljon dollar.²⁶ Hälften av dessa har skapat sina förmögenheter själva genom att ta risken att starta och driva företag och lyckas med det, medan endast 16 procent har ärvt sina pengar.²⁷ The Economist påpekar att världen alltid har haft eliter, men förr nådde de toppen genom våld och förtryck – nu når de flesta toppen genom egen förmåga, skicklighet och arbete. Det finns nu fler personer som tillhör den globala medelklassen i Asien än det finns i Europa. I industrisamhället var arbetsamhet viktigt, men den enskilde kunde ersättas. Idag är enskild kompetens centralt och många personer är mycket svårare att ersätta. Det är alltmer hos den enskilde som förutsättningarna och därmed också tryggheten finns.

Förutsättningarna för social rörlighet varierar mellan olika världsdelar och länder, beroende på bland annat religion, tradition och andra värderingar. I *World Values Survey* har en sorts global värderingskarta konstruerats, i form av ett fyrfältsdiagram. På den ena axeln har graden av traditionella eller sekulära/rationella värderingar uppmätts, på den andra graden av värderingar för överlevnad eller för personlig utveckling. I världsdelar och länder med traditionella värderingar respekteras i högre grad traditionella hierarkier, och i länder med mestadels överlevnadsvärderingar är fokuset på vidare personlig utveckling begränsad. Detta har också koppling till välståndet – ett rikare land har naturligtvis lättare att se bortom den grundläggande överlevnaden. Uppe i det högra hörnet finns det som kallas det protestantiska Europa, med den högsta graden av både sekulära/rationella värderingar och värderingar för personlig utveckling. Där finns de nordiska länderna, Tyskland, Nederländerna och Schweiz. Flera av de engelsktalande länderna, som Storbritannien och Nya Zeeland, och vissa av de övriga europeiska länderna, som Österrike, Frankrike och Luxemburg, ligger relativt nära. I denna hörna skulle man kunna säga att det finns i grunden starkast stöd för idén om social rörlighet.

²⁵ Friedman (2005).

²⁶ Crédit Suisse (2010).

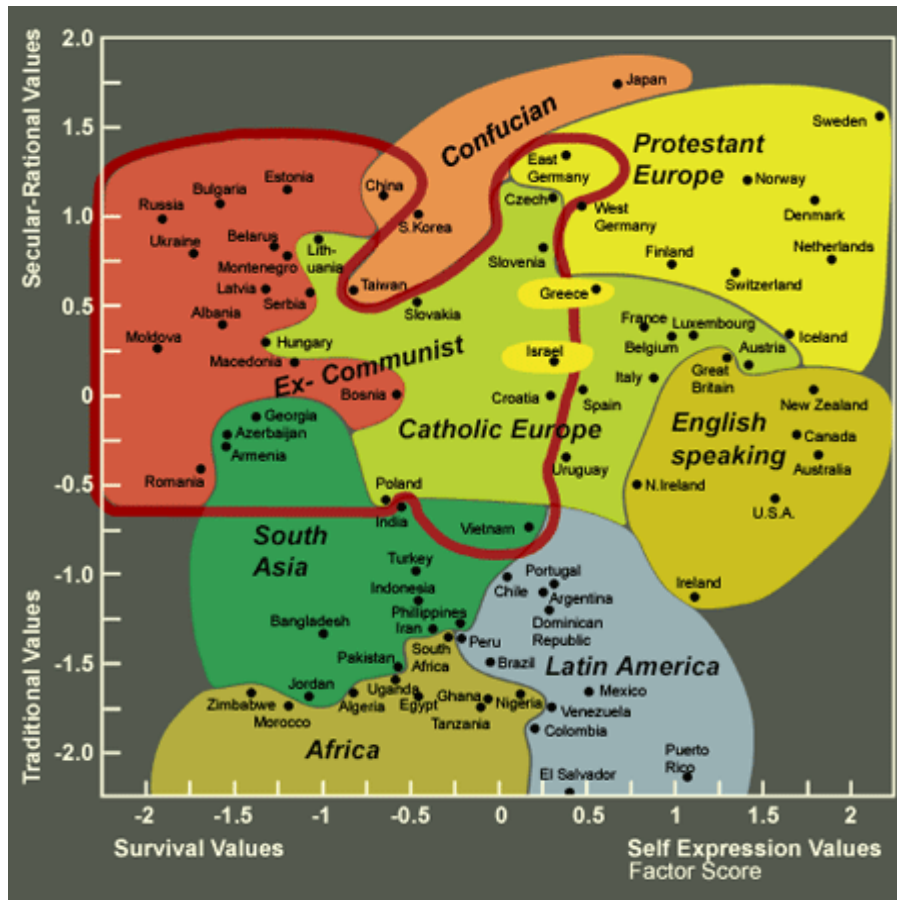
²⁷ Capgemini (2010).

Bilden av Sverige som någon sorts medelväg mellan kapitalism och socialism är inte korrekt utan snarare vilseledande. Efter våra omfattande liberaliserande reformer de senaste 25 åren tillhör vi världens mest ekonomiskt fria länder. Bakom detta ligger också starka värderingar om individualism, att den enskilde så långt möjligt ska befrias från kollektiva strukturer. Således är familjen en viktig gemenskap för många i de nordiska länderna, men inte av tvingande kulturella eller ekonomiska skäl. I de nordiska länderna finns således också ett starkt stöd för förändring, bland annat uttryckt i en acceptans för kontinuerlig omstrukturering av näringslivet. De nordiska länderna tillhör också världens mest globaliserade, där flertalet inte är rädda för öppenhet mot omvärlden.²⁸ Till individualismen kommer också väldigt starkt socialt förtroende mellan människor, vilket minimerar transaktionskostnader som korruption. I de nordiska länderna finns också ett mycket starkt förtroende för institutioner, medborgarna litar på att staten fungerar och inte är korrumpad.²⁹

²⁸ KOF (2010).

²⁹ Berggren & Trägårdh (2006).

Värderingsvärldskarta³⁰

Svenskens förhållande till framgång, inte minst ekonomisk, är dock sedan lång tid komplicerad. I beskrivningar av våra svenska karaktärsdrag har det sedan sekler funnits med en del om den svenska avundsjukan. I Gustav Sundbärgs *Det svenska folklynnnet* (1911) beskrivs den enligt följande: "Svensken har nog inget emot att Sverige blir äradt och ansett – blott det kan ske utan att någon enskild svensk, i synnerhet bland ens egna bekanta, blir berömd och ansedd." Under lång tid tillät socialdemokraterna en viss familj, Wallenberg, att vara mycket förmögen, men man bromsade aktivt andra från att nå motsvarande rikedom. Den socialdemokratiske finansministern Ernst Wigforss argumenterade emot social rörlighet med den kända motiveringen: "Fattigdomen fördrages med jämnmood om den delas av alla."³¹

Fortfarande jämför vi oss med andra. Den relativa inkomsten, förmögenheten, bilen, huset, väskan – vi vill inte ligga efter grannen. Statusjakt pågår. I detta finns en drivkraft att förbättra, men också att

³⁰ World Values Survey (2010).

³¹ Neuding & Svensson (2010).

bromsa andra. Det ifrågasätts hur det kan vara rimligt eller möjligt att köpa en handväska för 70 000 kronor, vilket ligger långt från vad de flesta kan tänka sig eller har möjlighet att överväga. Men att det finns människor som är de första att ge sig in och köpa dyra produkter – kanske de första mikrovågsugnarna, de första mobiltelefonerna – är det som banar väg för teknikutveckling, prisfall och möjligheter för vanligt folk att ta del av det nya. I dag har svenskar respekt för rika och framgångsrika personer som Zlatan Ibrahimovic, Ingvar Kamprad och Niklas Zennström. De har uppenbart gjort något för sin framgång. Men de tillhör inte heller de närmaste grannar som man jämför sig med. Till dessa kända och närmast klassiska namn ska hela tiden fogas nya, som Johan Löf, fysiker från KTH som forskade och sedan startade företaget Raysearch, som gör avancerade beräkningar av stråldoser för cancerpatienter. Den som vill kan ständigt upptäcka nya kreativa människor som gör viktiga insatser för sina medmänniskor och samhället och når personlig framgång för detta.³² Men det kan även gälla andra former av rörlighet. Det folkliga stödet för Daniel Westlings steg in i sin nya roll – trots att det handlade om den mest traditionella strukturen av ärvda privilegier – var onekligen stort.

I mars 2010 fångade Demoskop upp en del av denna något motstridiga opinion. 53 procent av de svarande ansåg det vara bra om lönen ökar med prestation, och 26 procent ansåg det vara dåligt. 72 procent ansåg dock att löneskillnaderna är för stora. De allra flesta – mellan 68 och 78 procent – tror dock att det skulle ses som positivt om en företagare som hade byggt sitt företag själv, en idrottsstjärna eller en popartist skulle tjäna mycket pengar. Betydligt fler anser att de skulle arbeta mer om de fick bättre betalt, än de som inte anser det. De flesta tror att förmögna personer och storföretag är gynnade av skattesystemet medan småföretag och vanliga löntagare är missgynnade. En klar majoritet tror att arbetsmarknaden är statisk, i form av att färre unga skulle få jobb om fler äldre jobbade mer.³³ En tolkning av detta är att det finns ett stöd för rörlighet och framgång på ett personligt plan, men att när man ser på samhället som helhet finns en oro för stora skillnader.

³² Samuelsson (2011).

³³ Demoskop (2011)

2 Hinder och möjligheter

Förutsättningarna i Sverige för social rörlighet – att vem som helst ska kunna utveckla sitt liv och lyckas oavsett bakgrund – är således goda. Vi har en kultur av individualism och social tillit, de ekonomiska friheterna är stora, vårt höga välstånd skapar möjligheter, näringslivet har utvecklats, den geografiska rörligheten är stor, arbetsmarknaden är mångfacetterad och möjligheterna till utbildning är goda. Likväl finns ett antal hinder som står i vägen och försvårar för enskilda människor, där det också finns möjlighet att reformera.

Hinder för social rörlighet bör rivas, men det gäller också att se till att alla får verktyg som ger möjlighet till utveckling. I det avseendet är utbildning det som oftast lyfts fram.³⁴ Sverige blev som bekant både rikt och jämlikt redan innan skatterna höjdes dramatiskt och de olika offentliga systemen byggdes ut.³⁵ Den kanske viktigaste förklaringen till det var att den allmänna folkskolan infördes tidigt, och skapade möjligheter på bredden. Även i Sverige kommer människor från väldigt olika miljöer, som ger mycket olika förutsättningar att utveckla livet så som man vill. Det finns många barn till föräldrar som ägnar sig åt olika former av missbruk, och dessa barn ges varken trygghet eller kunskap. Rädda Barnen har i en rapport lyft fram att vi i Sverige har cirka 200 000 barn som kan anses vara fattiga.³⁶ För att de ska få möjlighet att använda sina talanger, snarare än att missa det livet har att erbjuda och eventuellt gå samma väg som sina föräldrar, är en bra skola det kanske allra viktigaste. Självklart kan det också behövas extra insatser av till exempel sociala myndigheter, men skolan ger verktygen. Där utjämnas livschanser, där kan några av föräldrarnas brister kompenseras.

Att resultaten i svensk skola har fallit under lång tid är ett allvarligt problem. Bristande fokus på resultat och krav på att alla måste passa in i samma mall – och läsa in akademisk kompetens – kan förklara mycket. Och det är inget som kan vändas snabbt, tyvärr, eftersom det bland annat påverkas av lärarnas kompetens och pedagogik. Skolpengen med den valfrihet som följer för alla, och den konkurrens mellan skolor den ger, har bidragit till bättre resultat i skolan.³⁷ Ny kreativitet och nya sätt att organisera har vuxit fram. Undervisningen kan ofta anpassas mer efter den enskilda elevens förutsättningar och intressen. De föräldrar som har sina barn i fristående skolor är generellt mycket nöjda.³⁸ Kommande år genomförs stora reformer av skolan, dess läroplaner, och det införs nya kunskapskrav. Till detta kommer lärlingsutbildningar, som kan ge de unga som har oavslutade

³⁴ Hägg (2010).

³⁵ Bergh (2009).

³⁶ Rädda Barnen har sammanställt statistik om barnfattigdom och drar slutsatsen att 220 000 barn i Sverige kan anses fattiga, varav varannat barn till ensamstående utlandsfödda föräldrar (2010)..

³⁷ Sandström (2002)

³⁸ Munkhammar (2009)

utbildningar nya vägar in till arbete. Vi måste fortsätta tillåta ny pedagogik och en mångfald inom skolan. Bara då får alla välja, inte bara de som har råd. Och bara genom en mångfald olika leverantörer kan modern undervisning växa fram. Kanske är det inte lika viktigt att lära sig samma mängd faktakunskaper när allt finns ett klick på datorn bort, utan snarare uppmuntra nyfikenhet och inhämtning av kunskap?

Förutsättningarna för privat ägande påverkar också rörligheten. Det är väl belagt i den ekonomiska historien att skyddet för ägande är en avgörande förutsättning för människors möjligheter att bygga ett bättre liv. Hernando de Soto har på senare år visat att bristen på skydd för äganderätt är en avgörande förklaring till att många fattiga länder förblir fattiga. I Sverige är ägandet på flera sätt väl skyddat, men i vissa fall ändå motarbetat. De flesta framgångsrika entreprenörer – 86 procent enligt en studie – startar sin verksamhet med egna medel. Då måste det finnas tillgång till sådant riskkapital. Det är vidare i de snabbväxande företagen jobben skapas – medan de ofta minskar i de icke-snabbväxande företagen eller de äldre storföretagen. Bara i de allra snabbast växande så kallade gasellföretagen har cirka 170 000 nya jobb skapats de senaste tio åren. Framgångsrika företag utmärks ofta av att ha starka ägare, ofta familjer. Ikea, Tetra-Pak och H&M är några ledande exempel på detta. Att arvs- och gåvoskatterna avskaffades har underlättat det fortsatta starka ägandet genom generationsskiften. Avskaffandet av förmögenhetsskatten betyder att uppbyggnad av kapital som kan investeras inte längre straffas. Nivån på kapitalskatten gör dock i dag att svenskt ägande ofta har en nackdel jämfört med utländskt.³⁹

En aspekt av ägande är individens egna pengar. Med jobbskatteavdraget har inkomstskatterna sänkts rejält, så att de flesta som arbetar numera har en trettionde månadslön kvar varje år jämfört med 2006 (efter skatt). Vi har därmed mer makt över hur den egna inkomsten ska användas. Men fortfarande har mycket få svenskar några sparade pengar att tala om. Bortser man från värdet av bostaden saknar 80 procent av svenskarna egen förmögenhet, hälften har mindre än 28 000 kronor i besparingar och detta gör förmögenhetsfördelningen mer ojämn än i de flesta västländer, inklusive USA. I exempelvis Italien, med lägre inkomster än Sverige, har medborgaren i genomsnitt besparingar som är sex gånger större än i Sverige. En viktig förklaring till detta är att de decennier då staten expanderade kraftigt höjdes skatterna och utlovades att staten skulle ta hand om allas väl och ve. Då behöver man inte spara själv.⁴⁰

Med en egen ekonomisk buffert ökar däremot människors upplevda frihet och trygghet. Då blir beroendet av andra – från arbetsgivare till försäkringskassa – mindre. Med en rejäl buffert kan den enskilde lättare säga upp sig och våga ta steget till något nytt. En buffert gör det också lättare att få kapital till ett företag. När människor nu successivt har fått och får mer pengar över borde incitamenten för sparande ses över. Konsumtion är verkligen inte fel, men ifall sparande beskattas hårdare har vi snedvridna incitament. De som inte har några besparingar alls måste få chansen att bygga upp ett sparande, gärna genom ett egenmaktskonto där sparande upp till en gräns medger avdrag på skatten. Sedan kan man ha ett grundavdrag i kapitalskatten så att alla, men främst låg- och

³⁹ Sanandaji & Ydstedt (2011)

⁴⁰ Klings (2007) och Kling (2010).

medelinkomsttagare, får större möjlighet att bygga upp ett sparande. Även de som arbetar i någon utsträckning men får kompletterande inkomst från socialbidrag skulle kunna få spara, så att de mest utsatta nås av möjligheten att börja bygga upp en buffert. På så sätt stärks också incitamenten att arbeta i dessa grupper.

Att Sverige är ett av världens mest globaliserade länder med snabb omvandling av näringslivet och som fortsätter att alltmer utvecklas till ett tjänstesamhälle skapar utmaningar också för rörligheten. Vi är bra på att avstå från att subventionera gamla företag och gamla jobb, som ändå försvinner. Den läxan lärde oss inte minst varvskrisen, då vi på 1970-talet förstärkte varvsföretag och använde över 100 miljarder kronor till subventioner av en industri som några år senare ändå var borta.⁴¹ I omvandlingen ligger en utveckling mot ökat välstånd och det gäller att snarare vara öppen för det nya som ska växa fram. Då är det viktigt att vi gör det lätt för nya företag inte bara att startas – där ligger vi redan bra till – utan också att växa. Att arbetsmarknaden präglas av rörlighet så att rätt person kan byta till rätt jobb är också viktigt. Där har reformeringen av Arbetsförmedlingen varit viktig, men också den växande bemanningsbranschen. Under ett år är det 120 000 personer som får arbete via bemanningsföretag, en bransch som var förbjuden i 60 år ända fram till 1993.⁴² Dessa företag är viktiga för flexibiliteten och tryggheten för den enskilde. Det är viktigt att denna bransch får verka på lika villkor som andra företag. I en tid av förändring måste också människor kontinuerligt ha möjlighet att skaffa nya kunskaper som passar nya förutsättningar så man kan välja om och välja nya vägar framåt. Där har omställningsavtal en viktig roll.

I Sverige fördes länge en politik som bidrog till att låsa fast ett växande antal människor i en livssituation med mycket begränsade utvecklingsmöjligheter. Vi var ett tag under det tidiga 2000-talet västvärldens mest sjukskrivna folk, fast vi kunde uppvisa bland de bästa resultaten i flertalet hälsoindikatorer. Då är något fel i systemen. Men framför allt ökade antalet personer i förtidspension – som på ett mer permanent sätt låser fast människor i utanförskap – lavinartat så att vi till slut hade mer än en halv miljon personer förtidspensionerade. Där har arbetslinjen varit avgörande för att vända utvecklingen och skapa möjligheter att börja om för allt fler människor. Jobbskatteavdraget och sjukförsäkringsreformen har gjort arbete avsevärt mer lönsamt och alla system har ställts om för att öppna vägar tillbaka. Den kraftigt ökade lönsamheten att arbeta, i hög grad som följd av jobbskatteavdraget, har förändrat drivkrafterna och kraftigt ökat arbetsutbudet. Sådana reformer av typen "tax credits" i andra länder, som Nederländerna och USA, visar liknande resultat. Trots finanskrisen befinner sig således 150 000 färre människor i utanförskap nu jämfört med år 2006. Prognoserna pekar på en fortsatt tydlig minskning. Vägar tillbaka för dem som var utestängda är förstås avgörande för deras möjligheter. Fortfarande är lönsamheten att arbeta för många grupper i lägre inkomstkikt alldeles för liten, även i internationell jämförelse. Det måste därför prioriteras att fortsätta ta bort hinder för arbete för dessa breda grupper genom ytterligare skattesänkningar.⁴³

⁴¹ I dagens penningvärde.

⁴² Mer statistik om bemanningsbranschen:
<http://www.bemanningsforetagen.se/web/Fakta_om_branschen.aspx>.

⁴³ Mer om jobbskatteavdragets effekter Finansdepartementet (2010).

Unga och invandrare möter fortfarande stora hinder att komma in på arbetsmarknaden. För de unga är arbete en viktig förutsättning för att få livet att börja, för invandrare är det en förutsättning för att alls komma in i samhället. Deras utanförskap är ett slöseri som skapar mänskligt lidande och på särskilt drabbade platser också social desperation och våld. Det finns flera i forskningen väl etablerade orsaker till detta. En orsak är delar av lönebildningen, som sätter lönenivåer fel för vissa grupper. Ansvar för att lösa detta vilar tungt på arbetsmarknadens parter. En annan orsak är rigida regleringar på arbetsmarknaden som skapar stelheter.⁴⁴ Där har förlängd provanställningsmöjlighet varit viktig. De nu pågående samtalen mellan LO och Svenskt Näringsliv om lagen om anställningsskydd, LAS, är ett lovande steg mot att nå en samsyn om hur denna lag behöver moderniseras. Idén om nystartzoner, att områden som har drabbats särskilt hårt av utanförskap ska kunna få särskilda skattelättnader, ska utredas under mandatperioden. Där kan fler möjligheter till jobb för nyanlända skapas. Samtidigt bör också de positiva exemplen lyftas fram i detta perspektiv – att vart femte nytt företag i Stockholm 2009 startades av en utlandsfödd, exempelvis.

Skattesystemets utformning och skattesatsernas nivåer påverkar naturligtvis också människors drivkrafter och frihet att utvecklas. Skatter som påverkar tillgången till riskkapital, som påverkar möjligheterna att spara och som minskar möjligheterna att få ett företag att växa är sådana. Men än så länge tar staten i mycket stor utsträckning in skatt på arbete. Faktum är att staten fick in 83 miljarder kronor mer i skatt år 2010 än år 2006, trots de betydande skattesänkningarna – fler i arbete ger ökade intäkter trots lägre skattesatser.⁴⁵ Skatter påverkar alltid det som de belastar, vilket som bekant ofta också är den direkta avsikten, som med skatt på alkohol och tobak eller på miljöstörande verksamhet. Så är det också med arbete. Det grundläggande valet står då mellan platt eller progressiv inkomstskatt. Med platt skatt betalar alla samma procentsats i skatt oavsett inkomst; med dubbelt så hög inkomst betalas då dubbelt så mycket i skatt. Med progressiv skatt betalas en högre procentsats med stigande inkomst. Den sistnämnda konstruktionen försvagar incitamenten att öka inkomsten genom exempelvis utbildning, företagande eller extra arbete. I Sverige är den så kallade utbildningspremien – den ekonomiska förtjänsten av utbildning – jämförelsevis liten. Det är en broms på människors drivkraft att utvecklas. Därför har det varit viktigt att komplettera jobbskatteavdraget med att höja brytpunkten för statlig skatt – vilket bör fortsätta, också med brytpunkten för värnskatt.

Avvecklingen av offentliga monopol och avregleringen av olika marknader har också öppnat många nya vägar. Telekom är i dag en stor och dynamisk bransch med många olika företag och arbetstillfällen tack vare avvecklingen av Televerket. Nu senast avvecklades det apoteksmonopol som vi har haft sedan apoteken förstatligades 1971. Flera hundra nya apotek har redan öppnat, och farmaceuter kan plötsligt också välja mellan olika arbetsgivare, eller för den delen bli en själv. Lagen om valfrihet har också inneburit att välfärdstjänsterna har öppnats. Flera hundra nya vårdcentraler har öppnat sedan vårdvalets introduktion, vilket naturligtvis förbättrar tillgängligheten till vård, men som också har skapat möjlighet för många att bli entreprenörer i vården. I dag är det som bekant inte heller förbjudet eller straffbelagt att starta förskola eller arbetsförmedling. Tvärtom är det vanligt, och det skapar ökade valmöjligheter för både medborgare och personal. Idag finns fortfarande några

⁴⁴ En gedigen genomgång av detta finns i Skedinger (2008).

⁴⁵ Konjunkturinstitutet (2010).

områden där statliga monopol håller valfrihet och utvecklingsmöjligheter borta, och där det följaktligen finns ett reformbehov. Spelmarknaden är ett sådant.

Ett område där det finns stora hinder för den sociala rörligheten är bostadsmarknaden, vilket i Sverige är mest tydligt i Stockholmsregionen. Där är kön till en hyreslägenhet i genomsnitt femton år. Följden blir bland annat en svart marknad med andrahandskontrakt, som enligt beräkningar omfattar cirka 1,2 miljarder kronor per år. Till regionen flyttar väldigt många varje år – 2010 kom närmare 40 000 personer, vilket motsvarar två fullastade bussar per dag. Men problemen med boende minskar rörligheten, och gör det inte minst svårare för unga att flytta hemifrån. I dag står nästan 300 000 personer i bostadskö i Stockholm. Det senaste decenniet har i genomsnitt 19 000 personer per år flyttat in, medan bara 6 500 bostäder har byggts. Hela 100 000 personer arbetspendlar varje dag till Stockholms län, vilket rimligen färre hade gjort om de hade kunde hitta en bostad. Enligt OECD är den rigida bostadsmarknaden det största tillväxthindret i Stockholm.⁴⁶

Det är inte lätt att snabbt matcha byggande till en stor inflyttning. För detta krävs snabba kommunala beslut i plan- och markfrågor. En centraliserad hyressättning bidrar till köer på ett håll och tomma hus på ett annat. De rigida regler som gäller för andrahandsuthyrning har också lett till ett sämre utnyttjande av befintligt bestånd av bostäder än vad som annars vore fallet. Fick fler hyra ut i andra hand skulle färre bostäder stå tomma i onödan. På senare år har reformer genomförts, som har syftat till att öka rörligheten och byggandet utan att skapa osäkra eller otrygga villkor under förändringen. Ägarlägenheter har införts som en ny ägarform. Många hyresrätter har omvandlats till bostadsrätter, vilket har lett till en mer fungerande marknad, men också till höga priser. De kommunala bostadsbolagens roll som normerande för hyressättningen – som infördes 1974, som så många andra regleringar – har avvecklats, vilket gör att prissättningen kan passa rådande förhållanden bättre. Effekterna av detta kan bli goda, men säkert kan ytterligare reformer genomföras. Krav på godkännande av hyresvärden för andrahandsuthyrning kan ifrågasättas, exempelvis.⁴⁷

Varje år får cirka 50 000 svenskar diagnosen cancer. Lägg till andra allvarliga sjukdomar och antalet blir riktigt stort. Den som får en sådan diagnos har svårt att inrikta sig på något annat än att försöka bli frisk.⁴⁸ Detta begränsar onekligen livsvalen, men i sådana situationer är det avgörande med en sjukvård som är tillgänglig och håller hög kvalitet. Det ska inte vara så att tillgången till vård avgörs av om man har kontakter. Återigen måste alla ha möjligheten att nå fram, i synnerhet när det är så viktigt. Tack vare forskningen förbättras möjligheterna att överleva livshotande sjukdomar som cancer ständigt. Svensk sjukvård håller också ofta en god kvalitet, enligt internationella jämförelser. Det största problemet är att komma fram. Trots vårdalet och kömiljarden, som har minskat köerna, är tillgängligheten fortfarande otillräcklig. Vi behöver ännu fler entreprenörer som vill erbjuda vård till dem som behöver. Dessutom har handel med vårdtjänster sannolikt underskattats som

⁴⁶ Wersäll (2010a) och Wersäll (2010b).

⁴⁷ Segerfeldt (2009).

⁴⁸ Mina egna erfarenheter av just en sådan situation beskriver jag i *Helt sjukt! : om behandlingen i det svenska sjukvårdssystemet*.

förbättringskraft. Kan vi locka patienter hit får vi ökade intäkter, och att locka personal är viktigt inte minst inför de stora pensionsavgångarna. Med ett certifieringssystem skulle svenskar kunna erbjudas snabb vård utomlands; flera avancerade behandlingar kostar 70 procent mindre i exempelvis Indien, inklusive resa och uppehälle. I rörlighet och utbyte erbjuder också tekniken möjligheter.⁴⁹

Social rörlighet tar rimligen inte heller slut med åldern. Den som har ägnat kraft och inspiration under ett liv åt att gå sin egen väg, förverkliga drömmar och forma utvecklingen vill nog inte sluta med det vid lite högre ålder. Även där måste mångfald och valfrihet vara självklart. Flera studier visar också att dagens och alltmer morgondagens äldre har haft högre inkomster, ställer krav och har uppfattningar om hur de vill ha saker och ting.⁵⁰ Därför måste de äldretjänster man erbjuder också följa detta. Livet är inte slut för att man blir äldre utan förverkligandet av ens idéer kan fortsätta. Precis som sjukvården är äldretjänster högt efterfrågade och borde därför ha stor potential att utvecklas. Men då krävs att konsumenterna av tjänsterna får lika mycket makt som man har när man konsumerar annat. Fast till skillnad från konsumtion av mobiltelefoner måste alla ha tillgång till ett bra utbud av både sjukvård och äldreomsorg. Att flytta makten från upphandlare till enskilda äldre genom en äldretjänstpeng skulle kunna vara ett steg i att befria dessa tjänster så de kan utvecklas, samtidigt som alla har tillgång till dem.

Alla ska kunna lyckas. Men alla kan också misslyckas. Vi kan bli sjuka, förlora jobbet, skiljas från vår respektive, företaget kan gå i konkurs, investeringar kan slå fel. Men misslyckanden är ingen katastrof utan måste ses som en naturlig del av livet och samhället. Vi ska inte peka finger åt dem som misslyckas utan lära av dem. En viktig del av den sociala rörligheten måste vara att våga misslyckas och få chansen att komma igen. Där betyder det mycket om fler har en större egen ekonomisk buffert. Men det har naturligtvis också betydelse att det finns inkomstförsäkringar som ger skydd vid olyckor. Vi måste ha en ersättning om vi blir sjuka, råkar ut för en olycka eller förlorar jobbet. Sedan ska den inte bara handla om pengar utan också om att ge verktyg att komma tillbaka. Vårt eget inflytande över vilka former sådana inkomstförsäkringar kan ha kan också öka. Vi vill säkerligen även på detta område utforma våra trygghetslösningar så de passar oss. Det finns därmed ingen anledning att Försäkringskassan ska ha monopol på denna verksamhet.

⁴⁹ Munkhammar (2010a).

⁵⁰ HSBC (2007).

3 Den inkluderande meritokratin

Idén om social rörlighet har starkt stöd i vår del av världen. Flera starka trender stärker också den sociala rörligheten – från ekonomisk frihet och teknologi till en öppnare värld och ett mer mångfacetterat näringsliv och en bredare arbetsmarknad. Människor blir lyckligare av att ha makt över sitt eget liv. Starka värderingar berörs – få anser i dag det vara rättvist att man ska tvingas leva ett likadant liv som sina föräldrar om man vill något annat. Ett samhälle där den enskildes förmåga avgör livets utfall kommer också att rymma fler, att vara mer inkluderande. Färre behöver tvingas in i en mall. Självklart har detta också en avgörande effekt på samhället i stort; när människor får utvecklas i enlighet med egna önskemål kommer den samlade effekten att bli bättre än i ett förstelnat samhälle.

Men om livet avgörs av egen förmåga och egna insatser, vad händer då med dem som inte har så starka förmågor? Självklart är det så att vi är olika, både på så sätt att vi är bra på olika saker men också så att vi är bra i olika utsträckning. På de flesta områden finns genier där man själv anser sig högst medelmåttig. Men återigen, om var och en får större möjlighet att utveckla de förmågor man har kommer fler att hitta en roll och en väg framåt. De flesta har någon god förmåga. Personer med handikapp har ofta andra sidor som nästan kompenserar för deras problem. Bara vi öppnar vägar och ger verktyg. Sedan är ett samhälle med social rörlighet också ett välmående samhälle, med resurser att ta hand om dem som det går snett för så de får nya chanser.

I Sverige är den sociala rörligheten i internationell jämförelse god, men den skulle kunna vara ännu mycket bättre. Här har beskrivits ett antal hinder och viktiga reformer som just har genomförts eller som skulle kunna genomföras – från skatter och skola till företagande och arbetsmarknad. Sverige kan fortsätta bli ett land av större rörlighet. Ett grundkrav då är förstås att vi undviker direkta försämringar, sådana förslag som reser nya hinder. Begränsningar i valfrihet, mer byråkrati för företagande, högre marginalskatter, mindre egna pengar kvar – det skulle försämra den sociala rörligheten. Och – det förtjänar att understrykas – de som förordar sådana förslag gör det ofta med hänvisning till att det skulle vara särskilt bra för ”svaga grupper” eller åtminstone för vanligt folk. Erfarenheten visar att effekten skulle bli den motsatta.

Viktiga reformer som skulle underlätta social rörlighet har genomförts på senare år eller har beslutats och genomförs kommande år. Utöver detta har ett antal möjliga ytterligare steg lyfts fram, som skulle öppna ännu fler vägar för den enskilde: Valfrihet och kunskapskrav i skolan, skatteförändringar för ökad lönsamhet för arbete, underlättande av skapande av egen ekonomisk buffert, valfri leverantör av inkomstförsäkring, äldreomsorgspeng, handel med sjukvårdstjänster, ökad rörlighet på bostadsmarknaden, ökad rörlighet på arbetsmarknaden och underlättande av företagande. Här finns saker att göra, där de exakta stegen måste övervägas och utredas, men där samhället kan bli mer inkluderande och skapa möjligheter för människor som i dag står utanför.

Attityder – informella institutioner, med ekonomipristagaren Douglass C Norths uttryck – är viktiga. I vår del av världen, i synnerhet den nordeuropeiska och anglosaxiska delen, finns ett starkt stöd för

individuell strävan. Men den omskrivna avundsjukan är naturligtvis också en del av verkligheten. I hög grad är den en rest från en tid då samhället var stelt och nästan ingen kunde sträva framåt, då rikedom inte var förtjänad på egna meriter. I dag finns det aktörer som vill spä på eller i vart fall hålla kvar denna attityd. Men den sociala rörligheten underlättas mest av att vi är generösa mot varandra och uppskattar framgång. Och ju mer vi ser att vi kan påverka vår egen situation, desto mer generösa blir vi. På så sätt kan en reformagenda påverka attityderna också.

Machiavelli konstaterade redan 1505 att den som förordar förändring får till motståndare alla dem som tjänar på den rådande ordningen, som försvarar sina privilegier. Så kan det möjligen vara även i fråga om social rörlighet. För alla andra borde det däremot finnas goda skäl att instämna i inriktningen. Det vore positivt om olika aktörer skulle konkurrera om att vara främst i att bära den inkluderande meritokratins fana, men vi borgerliga har utan tvivel bäst förutsättningar. I tanken om social rörlighet ligger tron på individens möjligheter, synen på samhället som dynamiskt och idén om ständiga framsteg. Den utmanar idéer om likriktning, ekonomisk centralstyrning, byråkrati och avundsjuka. Dessutom bygger den på en stark värdering om att alla, inte bara några, ska ha chansen att utveckla sitt liv. Och den kan göra Sverige till än mer av ett land där människor är självständiga, välmående och öppna för andras framgång.

Referenser

- Berggren, Henrik & Trägårdh, Lars (2006), År svensken människa?. Stockholm: Norstedts.
- Bergh, Andreas (2009), Den kapitalistiska välfärdsstaten. Stockholm: Norstedts.
- Capgemini (2010), World wealth report 2010, <<http://www.capgemini.com/services-and-solutions/by-industry/financial-services/solutions/wealth/worldwealthreport/>>.
- Crédit Suisse (2010), Global wealth report, <<https://emagazine.credit-suisse.com/app/article/index.cfm?fuseaction=OpenArticle&aoid=291405&coid=284071&lang=EN>>
- Demoskop (2011), Social rörlighet : allmänheten om lön, arbete och förmögenhet, 2011-02-09.
- Economist, The,(2011),“The few, special report”, 22 januari.
- EU-kommissionen (2007), European Social Reality, Eurobarometer 273, <http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_273_en.pdf>
- Ekonomifakta (2010), Tjänsteproduktionens sammansättning, <<http://www.ekonomifakta.se/sv/Fakta/Ekonomi/Produktion-och-Investeringar/Tjansteproduktionens-sammansattning/>>.
- Finansdepartementet (2010), Arbetsutbudseffekter av ett förstärkt jobbskatteavdrag och förändrad statlig inkomstskatt. Ds 2010:37
- Fischer, Justina (2009), The welfare effects of social mobility : an analysis for OECD countries, OECD.
- Friedman, Thomas L (2005), The world is flat. New York, NY: Farrar, Strauss and Giroux.
- Heritage Foundation/Wall Street Journal (2010), 2010 Index of Economic Freedom, <<http://www.heritage.org/index>>.
- HSBC (2007), The future of retirement study. Global Forum on Ageing and Retirement.
- Inglehart, Ronald, Foa, Roberto, Peterson, Christopher & Welzel, Christian (2008),“Development, freedom and rising happiness“. Perspectives on Psychological Science, vol 3, nr 4.
- Hägg, Ingemund (red, 2010), Liberal reflections on life chances and social mobility in Europe. Brussels: European Liberal Forum.
- Kling, Dick (2007), Radhusproletärer och ombudskapitalister. Stocvkholm: Timbro
- Kling, Dick (2010), Tryggare kan alla vara. Stockholm: Timbro
- KOF (2010), Index of Globalization 2010, <http://globalization.kof.ethz.ch/static/pdf/rankings_2010.pdf>

Konjunkturinstitutet (2010), Prognos, december 2010.

Legatum Institute (2010), Prosperity index,
<<http://www.prosperity.com/downloads/2010LegatumProsperityIndexBrochure.pdf>>.

Lindgren, Björn (2009), Bedräglig trygghet. Stockholm: Svenskt Näringsliv.

Marx, Karl & Engels, Friedrich (1848), Kommunistiska manifestet, London.

Munkhammar, Johnny (2010a), Sjukvården : nästa dynamiska exportnäring?. Lif 2010:2, Läkemedelsindustriföreningen, Stockholm

Munkhammar, Johnny (2010b), Helt sjukt! : om behandlingen i det svenska sjukvårdssystemet. Stockholm: Timbro.

Munkhammar, Johnny (2009), Välfärdsvinsten. Stockholm: Timbro.

Neuding, Paulina & Svensson, Mattias (2010) "Älskade uppkomling", Magasinet Neo. nr 1/2010.

Norberg, Johan (2009), Den eviga jakten på lycka. Stockholm: Natur & Kultur.

Ohlsson, Per T (2007), 100 år av tillväxt : Gripenstedt och den liberala revolutionen. Stockholm: Timbro.

Ranehill, Eva (2002), Social snedrekrytering till högre studier : en litteraturoversikt. Stockholm: Institutet för framtidsstudier, 2002:10.

Rankka, Maria, Ydstedt, Anders & Johansson, Fredrik (2009), Far och flyg!. Stockholm: Timbro.

Rädda Barnen (2010), Barnfattigdomen i Sverige. Stockholm.

Samuelsson, Mats (2011), "Johan Löf är forskaren som blev snilleföretagare", Entreprenör,
<http://www.entreprenor.se/entreprenorer/johan-lof-ar-forskaren-som-blev-snilleforetagare_125487.html>.

Sanandaji, Nima & Ydstedt, Anders (2011), Kapitalism utan kapitalister?. Vulkan, Stockholm

Sandström, Mikael F (2002), Rätt att välja: hur konkurrens leder till bättre skolor. Stockholm: Timbro, Centrum för välfärd efter välfärdsstaten 34.

Schuknecht, Ludger & Tanzi, Vito (2005), Reforming public expenditure in industrialized countries : are there trade-offs?. ECB WP nr 435.

Segerfeldt, Fredrik (2009), Den sista bastionen?. Stockholm: Bertil Ohlininstitutet, Nr 14.

Skedinger, Per (2008), Effekter av anställningsskydd : vad säger forskningen?. Stockholm: SNS Förlag.

Snowdon, Christopher (2010), Jämlikhetsbluffen. Stockholm: Timbro.

Voltaire (1986), Filosofiska brev (1734).Uppsala: Carmina bokförlag.

Världsbanken (2010), WDI Online, <<http://data.worldbank.org/>>

Wallen, Fabian & Fölster, Stefan (2009), Sjanghaja de som ligger : Sveriges mest missförstådda samhällsordning. Stockholm: Hjalmarson & Högberg.

Wersäll, Anna (2010a), "Avreglera bostadsmarknaden". Stockholms Handelskammare, nr. 2010:1

Wersäll, Anna (2010b), "Rekordstort underskott på bostäder hotar Stockholms tillväxt". Stockholms Handelskammare, nr. 2010:3.

Wilkinson, Richard & Pickett, Kate E (2010), Jämlikhetsanden. Stockholm: Karneval förlag.

World Values Survey (2010), Inglehart-Welzel Cultural Map of the World, <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder_published/article_base_54>.